

نفی نگاه انحصار گراییانه در همزیستی ادیانی و مذاهبی

نویسنده: امید علیپور

دانش آموخته دکتری شیعه شناسی

چکیده:

یکی از مهمترین عوامل جنگ های داخلی و خارجی خصوصا امروزه، دامن زدن به اختلافات دینی و مذهبی، ایجاد تفرقه میان گروه های دینی و نهادینه کردن این مساله که گروهی سعادت مند و مسیر غیر آنها گمراهی است. این مقاله تاکید دارد با تقریری جدید نسبت به حدیث افتراق که در قالب مشهور و غیرمشهور و سه فرقه وجود دارد به این نکته اشاره کند که آنچه امروزه گروهی بدان عمل می کنند (از فریقین) یک قسم از آن حدیث است، و البته در همان قسم هم گاه برداشت های شخصی دخیل است و سخن از تعایش گروه های دینی مختلف در حوزه جغرافیایی را سخنی ناتمام و گاه نادرست می دانند و این مسئله باعث متاثر شدن حوزه های ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژی و تنش های بیشتر در این مناطق است. یکی از دلایل این عده توسل به حدیث افتراق است که با برداشت شخصی مواجه بوده است. این مقاله بر آن است تا به ارزیابی حدیث افتراق در میان منابع تفکر دینی از جمله قرآن، حدیث و عقل بپردازد و بسامد اندیشه تکفیر در منابع، مورد نقد و بررسی قرار گیرد. نتیجه این مقاله تحقیق و بررسی فراوانی این دیدگاه در منابع تفکر دینی است و همچنین پاسخ به این سوال که آیا در جامعه فعلی همگرایی میان گروه های دینی و مذاهب متعدد امکان پذیر است یا خیر؟

مقدمه

بعد از پیامبر اسلام (ص) گروه و فرقه های متعددی در دین به وجود آمد که در کتب حدیثی اعم از شیعه و سنی به آن اشاره شده است. یکی از مراجع این سخن حدیثی معروف به حدیث افتراق است و این حدیث بیان

گر اختلاف شدیدی است که در بین امت اسلامی به وجود خواهد آمد، حال از طرفی خود آن حدیث موضع نزاع قرار گرفته است که آیا این افتراق و بیان عدد تشخص دارد یا خیر؟ و از طرف دیگر اینکه هر گروهی خود را ناجی می داند و داعیه دار صراط سعادت است..

در ابتدا چند سوال وجود دارد که با طرح آنها می‌توان دیدگاه تعایش ادیان و مذاهب در حدود و ثغور ژئوپلیتیکی را بررسی کرد. سوال اول این است که: نقل و ضبط حدیث افتراق در بین علمای شیعه و اهل سنت و جماعت به چه صورت است؟ و آیا حدیث معروف "ستفترق امتی من بعدی علی ثلاث و سبعین فرقة، یهلك اثنان و سبعون فرقة، و تنجو فرقة واحدة" صحیح است؟ و مورد بررسی سندی و دلالتی قرار گیرد.

سوال دوم:

در صورت صحت این حدیث، چگونگی حل تعارض میان این حدیث با آیات و روایات موجود در منابع ممکن است؟ با توجه به این مساله که این حدیث تاکید بر انحصار گرایی دارد.

سوال سوم:

از طرفی هر فرقه و گروهی خود را ناجی و دیگران را هالک میدانند، حال آن فرقه ناجیه که در حدیث پیامبر اسلام(ص) وجود دارد کیست؟ آیا این حدیث مانع از تعایش ادیان و مذاهب در یک حوزه جغرافیایی است؟

پیشینه بحث:

مفاد حدیث از طرق مختلف و با مضامین متفاوت نقل شده که در اینجا به یک بیان بسنده می کنیم، و در مباحث بعدی به احادیثی که از طرق مختلف نقل شده است می پردازیم.

شیخ صدوق در کتاب خصال به نقل از پیامبر(ص) آورده است: «بدرستی که امت موسی (ع) بعد از او به هفتاد و یک فرقه تبدیل میشوند که یک فرقه از آنها ناجیه و هفتاد گروه از آنها در آتش هستند و امت عیسی (ع) بعد از او به هفتاد و دو فرقه میشوند که یک فرقه از آنها ناجیه و هفتاد و یک فرقه در آتشند، و امت من بعد از من به هفتاد و سه فرقه میشوند که یک فرقه از آنها ناجیه و هفتاد و دو گروه از آنها در آتشند.» [1]

قبل از بیان طرق نقل حدیث لازم است مطلبی توضیح داده شود و بعد بحث در مورد اینکه آیا این حدیث از طریق شیعه و اهل سنت نقل شده است؟ و دیگر اینکه این حدیث منقول از لحاظ سندی در چه وضعیتی است؟ بررسی اسناد یک حدیث به تنهایی انسان را در رابطه با آن حدیث به قطعیت نمی‌رساند، زیرا یک جاعل حدیث می‌تواند به راحتی سند حدیثی را جعل کند و آن جعل به گونه‌ای باشد که نتوان به آسانی انحراف سندی آن حدیث را تشخیص داد، بنابراین در کنار همه این مسائل نکته قابل توجه این است که ما آن حدیث را از لحاظ دلالتی نیز مورد توجه قرار دهیم، زیرا احتمال عدم تمسک در رابطه با این حدیث وجود دارد.

در زمان ائمه گروهی از غلات روایاتی را در کتب حدیثی داخل می‌کردند و اسناد آن حدیث را به ائمه (ع) می‌دادند و مردم هم که از دقت‌های حدیثی‌عاری بودند که این احادیث از غلات است یا امام، بنابراین شاید علاوه بر دقت سندی دقت دلالتی و همخوانی آن حدیث با محک‌های قرآنی به تبیین اندیشه تعایش کمک کند. [2]

بر فرض صحت قطعی آن حدیث باید وجهی را گرفت که بتوان از آن برداشتی عاقلانه داشت، یعنی اینکه با برداشت خاص از یک حدیث هر چند قطعی، مشکلات زیادی را ایجاد کرد این نمی‌تواند مورد پذیرش باشد. امروزه در رابطه با حدیث افتراق سخن بسیار است و همین حدیث دستمایه‌ای شده برای عده‌ای که از آن سوء استفاده کنند، فرق نمی‌کند در کدام فرقه یا گروه باشد و به واسطه این گونه موضع‌گیری خون‌چه انسان‌هایی بر زمین ریخته شود که تفصیل بحث در بزودی خواهد آمد.

اما در رابطه با نقل‌هایی که از جانب شیعه و اهل سنت موجود است، در کتب حدیثی و کلامی و فرق هر دو گروه موجود می‌باشد و نکته مهمی که در ارتباط با این نقل‌ها وجود دارد این است که حدیث افتراق به سه صورت کلی مشهور، غیر مشهور، و سه فرقه بیان شده است، و شاید این سوال برای خواننده در آینده ایجاد شود که چه نیازی به ذکر همه نقل‌های وارده بوده است. که از باب دفع دخل مقدر باید گفت اهمیت بیان از این جهت می‌باشد که اولاً در اینجا نکته‌ای که بدان توجه شده عدم تکرار روایات شبیه به هم است و همه نقل‌ها به طور کامل بیان نشده، در اینجا فقط به ذکر قسمت‌های متفاوت از هر نقل اشاره شده البته با آدرسی دقیق برای قضاوتی منصفانه که لازمه یک قضاوت درست بیان تمام نقل‌ها و دیدگاه‌ها و وجوه مختلف است ثانیاً: جمع‌آوری همه نقل‌های مختلف با قیود متفاوت در یک جا شاید بتوان گفت که در هیچ جای دیگری بدین شکل منسجم یافت نمی‌شود و فقط در بحار الانوار به معدودی از

آن روایات اشاره شده نه همه آنها، که این نکته هم بر خواننده خالی از تأمل نیست. و نکته آخر اینکه در این نوشتار سعی گردیده که احادیث از منابع متقدم آورده شود و اگر نقلی از منابع متاخر وجود دارد از این باب بوده که نکته ای جدید داشته است.

نگاه دانشمندان شیعی به حدیث افتراق

کتب حدیثی که این روایت را نقل کرده اند و البته با تعابیر متفاوت از هم ولی میتوان گفت مضمون هم آنها یک مطلب را می فهماند از جمله:

*سليم بن قيس الهلالي [در کتابش این حدیث را از حضرت علی (ع) نقل می‌کند تا می‌رسد به اینجا که حضرت می‌فرمایند: تَفْطَرُ قُرْآنَ هَذِهِ الْأُمِّمَةِ عَلَي ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً اِثْنَتَانِ وَ سَبْعُونَ فِرْقَةً فِي النَّارِ وَ وَاحِدَةً فِي الْجَنَّةِ وَ هِيَ السَّتِي اتَّبَعَتْ وَ صِيٍّ مُحَمَّسٍّ ص وَ مَرْبٍ بِيَدِهِ عَلَي صَدْرِهِ. [3] و ایشان شبیه به همین مضمون را در همین مجلد صفحه 914 نیز می‌آورد.

*شيخ حر عاملی در کتاب إثبات الهداة حدیث را نقل می‌کند تا میرسد به اینجا که إذا اختلفت الأهواء، و افرقت الآراء فعليك بعلي بن أبي طالب، فإنه إمام أمتي و خليفتي عليهم بعدي، الى آخر الحديث. [4]

*شيخ مفيد در کتاب امالی با چند واسطه روایت را نقل می‌کند تا می‌رسد به اینجا که حضرت علی (ع) می‌فرمایند لَتَفَرَّسَنَّ قَنَاقَ هَذِهِ الْأُمِّمَةِ عَلَي ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً وَ السَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ ... وَ كَانَ مِنْ شِيعَتِي. [5]

*سید هاشم بحرانی در تفسیر البرهان حدیثی را به نقل از انس بن مالک از پیامبر صلی الله علیه و آله

نقل می‌کند تا اینجا که حضرت میفرمایند تعلو امتی علی الفرقتین جمیعا بملة واحدة فی الجنة، و اثنتان^{۱۰} و سبعون فی النار. قالوا: من هم، یا رسول الله؟ قال: «الجماعات، الجماعات».[6]

* ابن بابویه در خصال حدیث را نقل می‌کند و این حدیث فقط به بحث افتراق می‌پردازد بدون اینکه اشاره ای داشته باشد به ناجیه بودن یک گروه یا فرقه ی خاصی و این حدیث را با واسطه از امام صادق (ع) و ایشان از امام باقر (ع) و از جدشان امام سجاد (ع) و ایشان از امام حسین (ع) و ایشان از علی بن ابیطالب (ع) و حضرت می‌فرمایند شنیدم از رسول الله صلی الله علیه و آله که فرمود تا به اینجا که : «وَإِنَّ أُمَّتِي سَتَفْتَرِقُ بِعَدِي عَلَي ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً فِرْقَةٌ مِنْهَا نَاجِيَةٌ وَ اثْنَتَانِ وَ سَبْعُونَ فِي النَّارِ».[7]

* شیخ طوسی در امالی حدیث را نقل می‌کند تا به این قسمت حدیث می‌رسد که سَتَفْتَرِقُ هَذِهِ الْأُمَّةُ عَلَي ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً، اثْنَتَانِ وَ سَبْعُونَ فِرْقَةً فِي النَّارِ، وَ فِرْقَةٌ فِي الْجَنَّةِ، وَ هِيَ السَّيِّعَةُ وَ صِيٍّ مُحَمَّديٍّ (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلهِ)، وَ ضَرْبَ بَيْدِهِ عَلَي صَدْرِهِ، ثُمَّ قَالَ: ثَلَاثَ عَشْرَةَ فِرْقَةً مِنْ الثَّلَاثِ وَ السَّبْعِينَ كُلُّهَا تَنْتَحِلُ مَوَدَّتِي وَ حُبِّي، وَ أَحَدَةٌ مِنْهَا فِي الْجَنَّةِ وَ هُمْ النَّمَاطُ الْأَوْسَطُ، وَ اثْنَتَا عَشْرَةَ فِي النَّارِ».[8]

* شیخ حر عاملی در کتاب وسائل الشیعه عینا همین روایت را نقل می‌کند البته شیخ انتهای حدیث از فَسَّأَلْتُ إِلَى آخِرِ را نقل نکرده است.[9]

* کراچی در کتاب کنزالفوائد حدیث را اینگونه نقل می‌کند که قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ سَتَفْتَرِقُ أُمَّتِي عَلَي بَضْعٍ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً أَعْظَمُهَا فِتْنَةٌ عَلَي أُمَّتِي قَوْمٌ يَقْرِئُونَ الْأُمُورَ بِرَأْيِهِمْ فَيُحَرِّمُونَ الْحَلَالَ وَ يُحَلِّلُونَ الْحَرَامَ[10]

* ابن شاذان روایت را در کتاب روضه نقل می‌کند تا می‌رسد به اینجا که حضرت علی (ع) از پیامبر اسلام نقل می‌فرماید: سَتَفْتَرِقُ أُمَّةٌ مُحَمَّديٍّ إِلَى ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً، اثْنَتَانِ وَ سَبْعُونَ فِرْقَةً فِي النَّارِ، وَ وَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ، وَ هِيَ السَّيِّعَةُ وَ صِيٍّ، وَ ضَرْبَ بَيْدِهِ عَلَي مَنْكَبِ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ، ... فَوَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ، وَ هِيَ السَّيِّعَةُ اتَّخَذَتْ مَحَبَّتَكَ وَ هُمْ شِيعَتُكَ، البته روایت شبیه به همین مضمون را شیخ علی عاملی نباطی در کتاب الصراط المستقیم إلى مستحقی التقديم ؛

ج 2 ؛ ص 37 نقل کرده است و همچنین ابن شاذان قمی همین روایت را در کتاب الفضائل ص 140/141 نیز آورده است. [11]

* ابن طاووس در کتاب الطرائف روایت را نقل می‌کند. [12] و در ذیل این حدیث می‌پردازد به افتراق امت و می‌گوید هیچ خلافتی در این حدیث نیست و در نهایت اینگونه می‌گوید که کیف یرغب ذو بصيرة في اتباع هؤلاء الأربعة المذاهب و قد بلغوا إلى هذه الغايات من المناقضات و اضطراب المقالات و الروایات.

ابن طاووس در همین کتاب داستانی را از زمان رسول ا ﷺ بیان می‌کند و در ذیل آن حدیث افتراق امت را می‌آورد که پیامبر ص فرمودند إِنَّ أُمَّتِي سَتَفْتَرِقُ عَلَى ثَلَاثٍ وَ سَيُعِينُ فِرْقَةٌ فِرْقَةً نَّاجِيَةً وَ الْيَدَاقُونُ فِي النَّارِ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ النَّاجِي قَالَ الْأُمِّيَّةُ بِمَا أُنْتُ عَلَيْهِ وَ الْأَصْحَابُكَ. [13]

شبهه به همین حدیث را شیخ حر عاملی در کتاب اثبات الهداة آورده است اما آنچه که ابن طاووس نقل کرده با سند و متنی مفصل تر است البته شاید بتوان گفت با متن و سند کامل آن.

* رضی الدین حلی در کتاب العدد القویة در ذیل توضیح آیه تطهیر می‌آورد که رسول ا ﷺ ص به حضرت علی (ع) می‌فرمایند: لَا يُحْيِيُّكَ إِلَّا مُؤْمِنٌ وَ لَا يُبْغِضُكَ إِلَّا مُنَافِقٌ وَ قَالَ ص يَهْلِكُ فَيْكَ رَجُلَانِ مُحِبٌّ مُفْرِطٌ وَ كَذَّابٌ مُفْتَرٍ وَ قَالَ لَهُ تَفْتَرِقُ فَيْكَ أُمَّتِي كَمَا افْتَرَقَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ فِي عِيسَى. [14]

* طبری عاملی کبیر در کتاب المسترشد حدیث افتراق را ذکر می‌کند و اهمیت ذکر این کتاب از این جهت است که از کتب متقدم است در این کتاب می‌آورد که تفرق هذه الأمة على ثلاث و سبعين فرقة، کلاًها هالكة إلا واحدة، و تفرق الواحدة على إثنتي عشرة فرقة کلاًها هالكة إلا واحدة، فطلبنا هذه الفرقة الناجية، فَوَجَدْنَاهَا النَّبِيَّ (ص) قَدْ دَلَّ عَلَیْهَا ... إِذْ كَانَ (ص) قَدْ دَلَّ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ، وَ جَعَلَهُمْ كَسَفِينَةِ نُوحٍ، إِلَى آخِرِ الْحَدِيثِ. [15]

* طبری آملی در کتاب بشارة المصطفى حدیث را اینگونه نقل می‌کند: تَفْتَرِقُ هَذِهِ الْأُمَّةُ عَلَى ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً اثْنَتَانِ وَ سَبْعُونَ فِي النَّارِ وَ وَاحِدَةً فِي الْجَنَّةِ وَ هِيَ السَّيِّدَةُ وَ صَيِّحَةُ الْمُحَمَّدِ وَ ضَرْبُ بَيْتِهِ عَلَی صَدْرِهِ إِلَى آخِرِ الْحَدِيثِ [16].

*سید شرف الدین استرآبادی در کتاب تأویل الآیات حدیث را نقل می‌کند از حضرت رسول (ص) تا به اینجا که حضرت فرمودند : سَتَفْتَرِقُ أُمَّتِي ثَلَاثَ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً فِرْقَةٌ مِنْهَا نَاجِيَةٌ وَ الْبَاقِي فِي النَّارِ [17]

*عیاشی در تفسیر خود این حدیث را از زید بن اسلم و او از انس بن مالک و او از پیامبر اکرم (ص) نقل می‌کند تا به اینجا که تعلو أمتي على الفرقتين جميعا بملة، واحدة في الجنة و ثنتان و سبعون في النار، قالوا: من هم يا رسول الله قال: الجماعات الجماعات. [18]

*ابن حیون مغربی از دانشمندان اسماعیلیه در کتاب دعائم الإسلام به گونه ای متفاوت حدیثی را نقل می‌کند و در شرح آن حدیث به افتراق امت اشاره می‌کند قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَمَلِيَّهِمْ أَجْرًا إِلَّا لَأَلْزِمَهُمْ دَعْوَةَ فِي الْقُرْبَى قَالَ هِيَ فَرِيقَةٌ مِنَ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ لِمُحَمَّدٍ ص فِي أَهْلِ بَيْتِهِ. و در ادامه توضیح این حدیث اینگونه می‌آورد که و قد افرقت الأمة في تأويل هذه الآية أربع فرق فقالت فرقة بمثل ما قلنا إنها نزلت في أهل بيت محمد رسول الله ص، با این بیانات روشن می‌شود که می‌خواهد همان نتیجه کسانی که نقل قول مشهور را دارند بگیرد. [19]

و همچنین در کتاب شرح الأخبار قریب به همین مضمون را می‌آورد که: و بآخر، محمد بن إسماعيل، باسناده، عن عقيل [20]. قال: سمعت عليا عليه السلام يقول: افرقت اليهود ... و يزيدون عليهم فرقة، إلا إن الفرق كلها على ضلال إلا أنا و من اتبعني [21].

*نجاشی در رجال ضمن معرفی شخصیتی به نام حفص بن سوقة العمري و سابقه او در نقل حدیث و ذکر مشایخ او به این نکته اشاره می‌کند که او حدیث تفرقة هذه الأمة را با واسطه از حضرت علی (ع) نقل کرده است. [22]

*ابن بطریق حلی در کتاب عمدة از پیامبر اکرم (ص) نقل می‌کند : سَتَفْتَرِقُ أُمَّتِي ثَلَاثًا وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً مِنْهَا فِرْقَةٌ نَاجِيَةٌ وَ الْبَاقُونَ فِي النَّارِ و در ادامه اینگونه شرح می‌دهد که فرقه ناجیه متمسکین به ثقلین می‌باشند. [23]

*ابن ابی جمهور احسائی در کتاب عوالي اللئالي از پیامبر (ص) نقل میکند: وَ رُوِيَ عَنْهُ صَ أَزَّهٌ قَالَ: افْتَرَقَتْ أُمَّةٌ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً وَ افْتَرَقَتْ أُمَّةٌ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ اثْنَتَيْنِ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً وَ سَتَفْتَرِقُ أُمَّتِي ثَلَاثَ

وَسَبْعِينَ فِرْقَةً فِرْقَةً مِنْهَا نَاجِيَةٌ وَالْأَبَاقُونَ فِي النَّارِ فَقَالَ عَلِيٌّ
ع يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَنْ الْفِرْقَةُ النَّاجِيَةُ فَقَالَ ع مَا أُنْتَ عَلَيْهِمْ وَ
أَصْحَابُكَ [24].

*علامه حلی در کتاب نهج الحق جریانی را از حضرت رسول (ص) نقل می‌کند که حضرت در رابطه با قتل شخصی
دستوری صادر کردند و کسی نتوانست آن را انجام دهد به جز حضرت علی (ع) و در ذیل آن جریان به این
حدیث می‌پردازد إِنَّ أُمَّتِي سَتَفْتَرِقُ عَلَي ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً فِرْقَةً
نَاجِيَةٌ وَالْأَبَاقُونَ فِي النَّارِ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا النَّاجِيَةُ
فَقَالَ الْمُتَمَسِّكُ بِمَا أُنْتَ وَ أَصْحَابُكَ [25]

*حافظ بُرُسی در کتاب مشارق أنوار ضمن بیان برکات آل محمد بر خلائق به این حدیث اشاره می‌کنند
که: بقي أهل الإسلام صنف واحد ثم افترق هذا الصنف إلى ثلاثة و سبعين فرقة منهم اثنان و سبعون أهل
البدع و الضلال و فرقة واحدة في الجنة، و هي التي بقيت بعد رسول الله صلى الله عليه و آله على
ما بقي عليه أهل بيته الى آخر الحديث. [26]

و همچنین اشاره می‌کند به حدیث افتراق که آن‌ها اسلام افترقوا علی ثلاث و سبعین فرقة و بعد از آن
می‌گوید که اصل و اساس این 73 فرقه، سه فرقه است: اشاعره، معتزله، امامیه. و بعد استدلال می‌کند
به اینکه امامیه بر حق است. و در صفحه 322 و 323 همین کتاب امت را بعد از نبی (ص) به دو فرقه
بکریه و علویه تقسیم می‌کند و بعد به حقانیت شیعه استدلال می‌کند. [27]

*ابن شهر آشوب در کتاب مناقب دو روایت را در این باب نقل میکند روایت اول از ابن قرار است: وَ
فِي الْخَبَرِ الْمَشْهُورِ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ سَتَفْتَرِقُ أُمَّتِي عَلَي ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ
فِرْقَةً إِحْدَاهَا نَاجِيَةٌ وَ سَائِرُهَا هَالِكَةٌ. روایت دیگری با همان مضمون قبل در مناقب
اشاره می‌کند. [28]

*فیض کاشانی در کتاب نوادر الأخبار همان روایتی که از طبری آملی در بشاره المصطفی نقل شده است را
نقل می‌کند که نیاز به ذکر آن نمی‌باشد. [29] این حدیث همچنین در سایر کتب کلامی شیعه نیز وارد شده
است. [30]

حدیث افتراق همچنین در کتب اهل سنت طبق نقل مشهور آن نیز وارد شده و در انتهای هر نقلی به گونه

ایی به فرقه ناجیه اشاره کرده اند از آن جمله : ما أنا عليه وأصحابي، الجماعات، اهل السنة و الجماعة، که در اینجا فقط به ذکر نام و آدرس کتب بسنده می کنیم.[31]

نقل غیر مشهور حدیث افتراق:

راغب اصفهانی در کتاب الذریعه ضمن بیان اختلاف بین مردم در ادیان و مذاهب، می آورد که اختلاف بین اهل ادیان و مذاهب بر چهار مرتبه است، که مورد بحث ما نیست تا می رسد به بیان اختلاف چهارم که اینگونه می گوید : چهارم اختلاف مختص به اهل مقالات در فروع مسائل است مثل اختلاف بین شافعیه و حنفیه.

در تشریح اختلافات او این اختلاف چهارم را نیکو می داند و می گوید که در این اختلاف همه جماعت یک طریق و منهج واحدی را طی می کنند ولی فقط هر کدام یک شعبه و گروهی را اخذ کردند غیر از گروهی دیگر و این اختلاف محمود است[32] و یا می آورد کل مجتهد فی الفروع مصیب.

و همه اختلافات واقع شده در این امه 72 تا است بنابر آنچه در خبر آمده است نه کمتر و نه بیشتر و خبر در این مورد بر دو وجه روایت شده، یک : «ستفترق امتی علی اثنتین و سبعین فرقة کلها فی النار الا واحدة». دوم: «کلها فی الجنة الا فرقة و هم الزنادقة» و این دو نوع نقل مانعی نیست که هر دو خبر صحیح باشند ولی بر دو نظر و دو معنی.[33]

نقل سه فرقه حدیث افتراق :

کتب مختلفی این حدیث را نقل کرده اند از جمله شیخ مفید[34] و سید هاشم بحرانی[35] و متقدم بر همه این نقل ها نقلی از فضل بن شاذان نیشابوری می باشد که اینگونه می آورد: ستفترق أمّتی علی ثلاث فرق؛ فرقة منها علی الحق لا ینتقم الباطل منها شیئا یحبّونی و یحبّون أهل بیت؛ مثلهم مثل الذّهبه الحمراء الی آخر الحدیث.[36]

بررسی سند حدیث :

تا به اینجا نقل های مختلفی را درباره حدیث افتراق به صورت مشهور و غیرمشهور و سه فرقه بیان شد، ولی اینجا سوالاتی مطرح است و آن اینکه با توجه به حساسیت این حدیث و دوره نقل و سبب نقل آن و مهمتر نقل از جانب حضرت رسول (ص) چرا باید این حدیث در کتب معدودی نقل شود؟ و در کتب اربعه شیعه و کتب صحیحین نقلی از آن نباشد؟ حال آنکه این حدیث از قسم مسائلی نبوده که مورد غفلت باشد و یا احتمال غفلت در مورد آن وجود داشته باشد، که جای کار بیشتری در سند این حدیث وجود دارد، که در ذیل اجمالا بدان اشاره خواهد شد.

اما در باب سند این حدیث در کتاب بحوث ملل و نحل آورد شده که: «در کتب اهل سنت این حدیث در صحاح و مسانید مختلف ذکر شده و حافظ عبدالمصطفی مصری اسناد و متون این حدیث را در کتاب خودش «تخریج احادیث الکشاف» جمع کرده و به این حدیث توجه کرده یک توجه جدی هم به لحاظ سند و هم متن، و گروهی هم اعتقادی به صحت این حدیث ندارند مثل ابن حزم در کتاب الفصّال و دو حدیث در باب افتراق از پیامبر اسلام (ص) نقل می کنند و می گوید این دو حدیث به هیچ وجه از لحاظ سندی صحیح نمی باشند و نزد کسانی که قائل به حجیت خبر واحد هستند معتبر نیست تا چه رسد به کسانی که اصلاً قائل به حجیت خبر واحد نیستند. [37]

و عده ای اعتقاد دارند به صحت استدلال به این حدیث به خاطر تضافر اسناد

این حدیث و به تعدد طرق و صحابه اکتفا می کنند، مثلاً حاکم نیشابوری این حدیث را به سند صحیح روایت کرده تا برسد به رسول الله (ص) و می گوید این حدیث صحیح است به شرط سلامت آن از آفات [38]، در این میان عده ای هم در سند این حدیث اشکال دارند و استدلال به آن را درست نمی دانند و می گویند این حدیث در جایی روایت نشده مگر اینکه در سند آن ضعفی وجود دارد و هر حدیثی که به این صورت باشد استدلال به آن جایز نیست [39] مثلاً ذهبی از جمله کسانی است که در مقابل حاکم نیشابوری موضع می گیرد [40] و بعضی از روایات حدیث را قدح می کنند و می گوید زمانی که حال سندی که حاکم تلاش کرده برای تصحیح آن اینگونه باشد پس وای به حال سایر اسناد، این بود بعضی از اقوال حول سند حدیث. [41] اما گفته اند آنچه که ضعف سند را جبران می کند تضافر نقل است و به حد استفاضه رسیدن این روایت است در کتب فریقین: شیعه و اهل سنت با اسناد مختلف که موجب اطمینان انسان می شود، و در شیعه هم شیخ صدوق در کتاب خصال [42] و علامه مجلسی در بحار [43] این حدیث را نقل کرده اند که همین مقدار در صحت استدلال به این حدیث کفایت می کند. [44]

نقد منکران تعایش در حدود جغرافیایی :

آیا به سهولت می توان به یک حدیث تمسک کرد و ریختن خون انسان ها را حلال دانست و حال چه با واسطه و چه بی واسطه خود را در خون گروهی دخیل کرد، در ارتباط با حدیث افتراق باید بررسی شود که از لحاظ دلالی در چه جایگاهی است، یعنی به همین راحتی می توان گفت که یک فرقه ناجیه است و بقیه در آتشند یعنی آن انسان کارگر در روستا که عبادتش را انجام می دهد حال شیعه یا سنی و کارش به چیزی نیست و اگر از او در رابطه با ائمه سوال شود با ادب و احترام یاد می کند و از طرف دیگر پایبند به اصول اهل سنت است و یا شخصی پایبند به اصول شیعه است و هیچ دشنامی به اصول اهل سنت نمی دهد در آتش جهنم است. یا اصلاً شخصی بیرون از این دو گروه باشد مثلاً شخصی مسیحی آیا اگر از ما نبود می شود کافر و زندیق یا خیر؟ که تفصیل آن در جای خود خواهد آمد، لذا شاید بتوان وجه جمعی را بیان کرد و از افراط عده ای در هر دو فرقه (شیعه و سنی) دوری کرد که به صرف اینکه کسی از آنها نبود و تفکرات آنها را نداشت او را متهم به انواع اتهامات کنند و خون او را مباح بدانند و او را از جغرافیایی که در او زندگی می کند اخراج کنند، حال آنکه ما از پیامبر و ائمه علیهم السلام مواردی داریم که با غیر خود برخوردی نداشتند که موجب تنش و تهیج گروه مقابل خود بشود، یعنی در برخورد با مخالف، اخلاق و حدود اسلامی را رعایت می کردند، بلکه مداهنه در دین نیکو نیست، و هیچگاه شیوه و مرام پیامبر و اهل بیت علیهم السلام نبوده ولی مدارا شیوه ایشان بوده و به آن دستور داده اند که در همین رابطه مطالبی در روضه کافی و بحار آمده که قابل توجه است.

مجلسی از روضه کافی نقل می کند که با مردم ظاهر سازی کنید و آنها را به جان خود نیندازید، و به این واسطه به اطاعت و عبادت پروردگار خود پردازید، و پرهیز کنید از دشنام به دشمنان خدا آنجا که کلام شما را می شنوند و به این واسطه خداوند را ندانسته دشنام می دهند، و بهتر است بدانید که دشنام به خدا چه اندازه ای دارد و چگونه است؟ [45]

وقتی دقت می کنیم در این روایت و جریان، می بینیم که پیامبر (ص) اینگونه رفتاری را نسبت به کسانی که خدا را قبول ندارند انجام می دهد و این سیره عملیه تکلیف برخورد با مسلمان و کسانی که به وحدانیت خداوند معتقدند را مشخص می کند. [46]

و همچنین عیاشی از امام صادق (ع) روایت کرده که از این آیه "وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ" [47] از ایشان سوال شد و فرمودند: کسی را دیدی که خدا را دشنام دهد؟ گفت: نه، چگونه؟ فرمودند: هر که ولی خدا را دشنام دهد خدا را دشنام داده است. و امام صادق (ع) در تفسیر این آیه فرمودند: دشنامشان ندهید که آنها هم به شما دشنام دهند [48].

با وجود این احادیث آیا میتوان با حدیث افتراق که بر فرض صحت قطعی آن بر صریح آیه قرآن حکومت داشته باشد و گروه های دینی و مذهبی دیگر را کافر و بی دین خواند حال از هر فرقه ای که باشند، و به این واسطه آتش فتنه ای در جهان اسلام گسترده شود. فارغ از آیه و روایت عقل حاکم بر جامعه و انسان به این مسئله توجه دارد که اینگونه رفتار تنش های اجتماعی و تزلزل جامعه و نظام حاکم را به دنبال خواهد داشت.

زمانی که انسان خود را حق بیندارد و همراه با آن طرز فکر، تعصباتی نابجا داشته باشد ممکن نیست به حق دیگری، نیز قائل باشد و طبیعتاً حق هم جز یکی بیشتر نمیتواند باشد لأن الحق لا یتکثر و لا یتغیر، اما چه کسی میتواند به قطع و یقین تمام اعمال و طریق سلوک خود را صددرصد ناجیه بداند و طرق دیگر را صددرصد گمراه. آن کس که از روی انصاف به یک نتیجه ای رسیده را چگونه میتوان گمراه خواند و حال آنکه در دین محاجّه جایز است «قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ» إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ[49] یعنی نمیتوان این احتمال را داد که کسی با استدلال و برهان به این نتیجه رسیده باشد که شیعه و یا اهل سنت بر حق است و در نهایت سعادت مند شود، بلکه همانگونه که شک بعد از تحقیق ناجاست یقین قبل از تحقیق هم ناجاست. لذا باید فرصت تحقیق را برای دیگران قائل بود، که هر اعتقادی با تحقیق قبول شود البته تحقیقی که از روی انصاف و طیب فطرت باشد.

شهید مطهری در رابطه با این موضوع معتقد است ما یک اسلام واقعی داریم یک اسلام منطقه ای، در واقع ما زمانی که بر این عقیده ایم که فلان شخص اسلام دارد یا خیر! توجه ای به واقعیت نداریم. به لحاظ جغرافیایی، گروهی که در منطقه ای اسلامی زندگی می کنند به واسطه پیروی و ارث از پدر و مادر مسلمانی را اتخاذ کردند ما نیز آنها را مسلمان می دانیم و می نامیم و دیگرانی که در موقعیت های دیگری که اسلام حضور نداشته است و در آن زندگی کرده اند را و از پدر و مادر غیرمسلمان پیروی کرده اند را غیر مسلمان می دانیم.

لازم است توجه داشت که این جنبه ارزش قابل اعتنائی ندارد، نه در بخش مسلمانی و نه در قسمت غیرمسلمانی و کفر. جمع زیادی از ما در دین خود مقلد هستیم و می توان اصطلاح مسلمان جغرافیایی یا تقلیدی را برای آن بکار برد. زیرا مسلمانی هستیم که به واسطه اعتقاد پدر و مادر خود اسلام آورده است. و در حوزه جغرافیایی متولد و رشد کرده ایم که مردمان آن منطقه اعتقاد به اسلام داشته اند. اما در ارزش با اسلام واقعی است و اینکه از طرفی شخصی در قلب تسلیم و حق را پذیرا باشد، عمل کند و اعتقاد او به اسلام بر پایه پژوهش باشد و از طرف دیگر تسلیم و تعصب نداشتن نیز جزئی از آن است.

اگر شخصی در او ویژگی تسلیم باشد و به دلایلی واقعیت اسلام برای وی پنهان باشد و در این باره تقصیر نداشته باشد، خداوند هیچگاه این شخص را عذاب نمی‌کند و اهل نجات است. همانطور که خداوند در قرآن اشاره می‌کند وَ مَا كُنَّا لَمُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَدْعُوَ عَنْهُمْ رَسُولًا [50] «اینگونه نیست که تا حجت فرستاده نشود و بر کسی حجت تمام نشود، ما او را عذاب کنیم».

در اصطلاح اصولی‌ها مفهوم آیه مذکور را که تایید کننده حکم عقل است «قبح عقاب بلا بیان» می‌نامند، ولی علامه طباطبائی(ره) به این آیه از زاویه ایی دیگر نگاه می‌کنند و معتقد است آیه در این جایگاه حکم عقل یا همان قبح عقاب بدون بیان را امضاء نمی‌کند، بلکه کاشف از اقتضایی است که عنایت و رحمت خداوندی دارد، و آن این است که هیچ قومی هر چند مستحق عذاب، به عذاب استیصال دچار نمی‌نکند مگر پس از آنکه رسولی برای آنها فرستاده شود تا حجت را بر آنان مؤکد و تمامتر نماید و با بیانهایی پی در پی گوشزد کند. [51] بنابراین برای نشان دادن این حقیقت که ممکن است افرادی یافت شود که دارای روح تسلیم باشند هر چند آنان به اسم مسلمان نباشند این امکان وجود دارد که به هر دو رویکرد مرتضی مطهری و علامه طباطبائی اشاره کرد. در این میان دکارت بر پایه اظهار نظر خود، نمونه مناسبی است.

درباره او آورده اند که او فلسفه اش را از شک شروع کرد و در همه دانسته های خود شک نمود و از صفر آغاز کرد. در شرح حال وی نوشته اند که وی فلسفه خود را از شک شروع کرد، در همه معلومات خویش شک کرد و از صفر شروع نمود؛ فکر و اندیشه خودش را نقطه شروع قرار داده گفت: «من می‌اندیشم پس وجود دارم». پس از اثبات وجود خویش، روح را اثبات کرد و همچنین وجود جسم و وجود خدا برایش قطعی شد، کم کم به موضوع انتخاب دین رسید، مسیحیت را که در کشورش دین رسمی بود انتخاب کرد.

ولی یک سخن جالب دارد و آن این است که می‌گوید من نمی‌گویم مسیحیت حتما بهترین دینی است که در همه دنیا وجود دارد؛ من می‌گویم در میان ادیانی که الآن من می‌شناسم و به آنها دسترسی دارم مسیحیت بهترین دین است. من با حقیقت، جنگ ندارم؛ شاید در جاهای دیگر دنیا، دینی باشد که بر مسیحیت ترجیح داشته باشد؛ و از قضا ایران را به عنوان یک کشوری که از آنجا بی‌خبر است و نمی‌داند مردم آنجا چه دینی و مذهبی دارند مثال می‌آورد؛ می‌گوید من چه می‌دانم؟ شاید مثلا در ایران دین و مذهبی وجود داشته باشد که بر مسیحیت ترجیح دارد.

اینگونه اشخاص را نمی‌توان کافر خواند، زیرا اینها عناد نمی‌ورزند، اینها در مقام پوشیدن حقیقت نیستند. ماهیت کفر، چیزی جز عناد و میل به پوشانیدن حقیقت نیست. اینها «مسلم فطری» می‌باشند. اینها را اگر چه مسلمان نمی‌توان نامید ولی کافر هم نمیتوان خواند، زیرا تقابل مسلمان و کافر از

قبیل تقابل ایجاب و سلب یا عدم و ملکه-به اصطلاح منطقیین و فلاسف-نیست، بلکه از نوع تقابل ضدین است، یعنی از نوع تقابل دو امر وجودی است نه از نوع تقابل یک امر وجودی و یک امر عدمی.

هدف از اشاره به دکارت این است که اگر فرض کنیم آنچه او گفته راست باشد و او در مقابل حقیقت همان اندازه تسلیم بوده که اظهار داشته است، و از طرف دیگر واقعا هم دسترسی بیشتر برای تحقیق نداشته است، او یک مسلمان فطری بوده است.[52]

نفی نگاه انحصار گرایانه در آیات، روایات، سخن بزرگان:

1) «لیس لك من الأمر شيء أو يتوب عليهم أو يعذبهم فإنهم ظالمون»[53] اینکه در این آیه خداوند غفران و عذاب را در مورد کافران احتمال میدهد و آن وظائف را از آن خود می داند خود نشانه از ایجاد فرصت است از جانب خداوند برای آنها همانگونه که علامه در تفسیر خود آورده اند.[54]

2) «فمن يعمل مثقال ذرّة خيراً يره». [55] علامه طباطبایی در توضیح این آیه می آورد که این آیه قاعده و ضابطه کلی را بیان می کند که هیچ خصوصیتی را شامل نمی شود، و اعمال در گرو یک گروه خاص نیست. [56]

3) «وَمَا كُنْزٌ لَّامُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا»[57]. این آیه هم دال بر این است که خداوند ایجاد فرصت می کند و کسی که بر او حجت تمام نشده را عذاب نمی کند که قبلا توضیح آن بیان شد.

همه این آیات به گونه ای آن انحصار را نفی می کنند که فقط یک گروه بخواهد به عنوان فرقه ناجیه مطرح باشد و تمام اعمال خود را صحیح و لو معصیت باشد و اعمال غیر خود اگرچه اعمال نیکو باشد ناحق بدانند. همچنین در روایات متعددی این مطلب موجود است که نشان می دهد نگاه ائمه علیهم السلام هم نگاهی بوده که جمع زیادی را شامل شده است از آن جمله روایت موجود در:

از سلمان فارسی نقل است که پس از آن که امیرالمؤمنین (علیه السلام) از تفرّق امت اسلام به 73 فرقه و بهشتی بودن يك فرقه خبر داد به آن حضرت گفته شد رأیت من قد وقف فلم يأتكم بكم و لا يضادكم و لم ينصب لكم و لم يتولكم و لم يتبرأ من عدوكم و قال لأدري، و هو صادق؟[58]

شهید مطهری دارد که آیات و روایاتی که دلالت می‌کند اعمال منکران نبوت یا امامت مقبول نیست، ناظر به آن است که آن انکارها از روی عناد و تعصب باشد. اما انکارهایی که صرفاً عدم اعتراف است و منشأ عدم اعتراف هم، قصور است نه تقصیر، مورد نظر آیات و روایات نیست. این گونه منکران از نظر قرآن مستضعف و مرجون لأمر الله به شمار می‌روند. بنا به نظر حکمای اسلام از قبیل بوعلی و صدرالمألهین، بسیاری از مردمی که به حقیقت اعتراف ندارند قاصراند نه مقصر، چنین اشخاصی اگر خدانشناس باشند و به معاد اعتقاد داشته باشند و عملی خالص انجام دهند پاداش نیک عمل خویش را خواهند گرفت، [59]

تسلط مخالفین بر اصل افتراق مسلمین

ایجاد تفرقه و از بین بردن وحدت مسلمین یکی از راه های تسلط اجانب بر مسلمین بود، اقداماتی برای رسیدن به این هدف انجام داده اند که عبارتند از:

تجزیه قدرتمند ترین حکومت به 19 قسمت که بیش از شش قرن حکم رانی بر آسیا، اروپا و آفریقا داشت. دعوت هر ملّت به آداب و رسوم قومیت آن ملت که منظور همان حدود مشخصه ای بود که خود اجانب تعیین کرده بودند و ساختن هزاران قصه و افسانه سرگرم کننده که روح وحدت را با تعصبات بی جا از بین بردند

تنزل دادن لغت قرآن به لغت اجنبی، [60]

نتیجه :

همانگونه که روشن شد این حدیث هم در کتب شیعه و هم اهل سنت آورده شده است هر چند در کتب معتبر فریقین نقلی از آن نیست، و از لحاظ سندی اهل سنت آن را مستفیض می‌دانند به دلیل تصافر سند البته بعضی از علمای اهل سنت آن حدیث را صحیح دانسته اند مثل ترمذی و در شیعه هم به سبب نقل از جانب

شیخ صدوق و علمای دیگر آن را معتبر می دانند، اما از لحاظ دلالتی نمی توان به طور مطلق و بی قید و شرط به آن عمل کرد و گروهی را بهشتی و غیر را جهنمی دانست و نمی توان دژی از انحصار ناجیه بودن برای خود درست کرد حال در هر فرقه ای که باشیم، زیرا این حدیث توسط آیات و روایات دیگری تخصیص خورده و گستره آن حدیث هم بدین گستردگی که در کتب روایی آمده نیست، و دیگرانی هم می توانند اهل نجات باشند حال از هر گروهی باشند البته با توجه به مولفه هایی که بیان شد. بنابراین آیات و روایات حاکم بر این روایت هستند و دال بر تعایش و زندگی دوستانه در حوزه جغرافیایی گسترده ای است.

فهرست منابع:

*قرآن کریم

*ابن شاذان قمی، الروضة في فضائل أمير المؤمنين، مكتبة الأمين، قم، 1423ق.

*طبری، محمد، مسترشد في إمامة، کوشان پور، قم، 1415 ق.

*عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، مطبعة علمية، تهران، 1380 ق.

*ابن بطریق، یحیی بن حسن، عمدة عیون، مؤسسة نشر اسلامي - قم، 1407 ق.

*مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، دار إحياء، بیروت، 1403 ق.

*شیخ حر، محمد بن حسن، إثبات الهداة، اعلمی، بیروت، 1425 ق.

*هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم، الهادی قم، 1405ق.

* ابن بابويه، محمد بن علي، خصال، جامعه مدرسين، قم، 1362 ش.

* راغب اصفهاني، الذريعة، جامعه اصفهان، 1376 ش.

* گرامی، محمد هادی، نخستین مناسبات فکری تشیع، دانشگاه امام صادق، 1391.

* دیلمی، حسن بن محمد، إرشاد القلوب، شریف‌رضی، قم، 1412 ق.

* طبهرسی، احمد بن علی، احتجاج، نشر مرتضی، مشهد، 1403 ق.

* مفید، محمد بن محمد، امالي، کنگره شیخ مفید، قم، 1413 ق.

* بحرانی، سید هاشم، البرهان، مؤسسه بعثه، قم، 1374 ش.

* طوسی، محمد بن الحسن، امالي، دار الثقافة، قم، 1414 ق.

* خزاز رازی، علی بن محمد، کفایة الأثر، بیدار، قم، 1401 ق.

* شیخ حر، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة، مؤسسة آل البيت، قم، 1409 ق.

* کراچکی، محمد بن علی، کنز الفوائد، دارالذخائر، قم، 1410 ق.

* ابن شاذان، أبو الفضل، الروضة في فضائل أمير المؤمنين، مكتبة الأمين، قم، 1423 ق.

* ابن طاووس، علی بن موسی، الطرائف، خیام؛ قم، 1400 ق.

* طبهری، عماد الدین، بشارة المصطفی، المكتبة الحيدرية، نجف، 1383 ق.

* استرآبادی، علی، تأویل الآيات الظاهرة، مؤسسة نشر اسلامي، قم، 1409 ق.

*عياشي، محمد بن مسعود، تفسير عياشي، المطبعة العلمية، تهران، 1380 ق.

*ابن حيون، نعمان، دعائم الإسلام، مؤسسة آل البيت، قم، 1385ق.

*ابن حيون، نعمان، شرح الأخبار، جامعه مدرسين، قم، 1409 ق.

*نجاشي، احمد بن علي، رجال، مؤسسة نشر اسلامي، قم، 1365 ش.

*ابن بطريق، يحيى بن حسن، عمدة عيون صحاح الأخبار، مؤسسة نشر اسلامي، قم، 1407 ق.

*ابن أبي جمهور، محمد، عوالي اللئالي، دار سيد الشهداء، قم، 1405 ق.

*حلي، حسن بن يوسف، كشف اليقين، وزارت ارشاد، تهران، 1411 ق.

*حلي، حسن بن يوسف، نهج الحق، دار الكتاب، بيروت، 1982 م.

*حافظ برسي، رجب، مشارق أنوار، أعلمي، بيروت، 1422 ق.

*ابن شهر آشوب مازندراني، محمد بن علي، مناقب آل أبي طالب، علامه، قم، 1379 ق.

*فيض كاشاني، محسن، نوادر الأخبار، مؤسسه مطالعات فرهنگي، تهران، 1371ش.

* فضل بن شاذان نيشابوري، ايضاح، انتشارات دانشگاه تهران.

* موسوي، محمد باقر، ترجمه تفسير الميزان، جامعه مدرسين، قم، 1374 ش.

* حسيني، محمد حسين، امام شناسي، نشر علامه طباطبائي، بي تا.

*حافظ، ابي بكر، السنه، المكتب الاسلامي، بيروت1413.

* سجستانی، ابی داود، سنن ابی داود ، المكتبه العصریه، بیروت، بیٲتا.

* متقی هندی، علاءالدین علی، کنزالعمال، مؤسسه الرساله، بیروت، 1413ق.

* قزوینی، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، دارالکتب العلمیه، بیروت، 1419ق.

* عیسی بن سوره، محمد، سنن الترمذی؄ دار احیاء تراث عربی، بیروت، بیٲتا.

* نیشابوری، محمد بن عبدا؁؄ مستدرک، دار الفکر. بیروت، بیٲتا.

[1] شیخ صدوق، خصال ص585؛ شیخ صدوق، کمال الدین صفحه 17 و 18

[2] نخستین مناسبات فکری تشیع 286

[3] کتاب سلیم بن قیس جلد 2 صفحه 803/914

[4] إثبات الهداة؛ ج2؛ ص196/197

[5] امالی؛ ص212

[6] تفسير برهان؛ ج2 ؛ ص334،333

[7] خصال ج2 ؛ ص585

[8] امالي، ص 523

[9] وسائل الشيعة ج27؛ ص 50

[10] كنزالفوائد، ج2 ؛ ص209

[11] الروضة؛ ص137

[12] الطرائف؛ ج2 ؛ ص380

[13] همان/ ج2 ؛ ص428

[14] العدد القوية لدفع المخاوف اليومية؛ ص248

[15] المسترشد؛ ص259

[16] بشارة المصطف؛ ج2 ؛ ص216

[17] تأويل الآيات الظاهرة؛ ص233

[18] تفسير عياشي؛ ج1 ؛ ص331

[19] دعائم الإسلام ؛ ج1 ؛ ص68

[20] مفيد، أمالي ص 133.

[21] شرح الأخبار، ج1ص217

[22] نجاشي، رجال ص 135

[23] عمدة عيون، ص74

[24] عوالي اللئالي؛ ج4 ؛ ص65

[25] نهج الحق ص331

[26] مشارق أنوار، ص75

[27] هما ن/ص 202

[28] مناقب آل أبي طالب، ج3 ؛ ص72/73

[29] نوادر الأخبار، ص156

[30] الأساس لعقائد الأكياس؛ ص196. مصابيح ص 16. ملاحم و الفتن، ص: 308. خلافة الإمام علي ع، ص: 140. شرح توحيد الصدوق ج2 ص743.

[31] سنن ابن داود ج 4 ص198/ سنن ابن ماجه ج 2 ص 1321/سنن ترمذی ج 5 ص 25/مستدرک حاکم نیشابوری ج 1 ص 6/ سنن بیهقی ج 10 ص 208/ تاریخ بغداد ج 13 ص 211/السنه ابن ابی عاصم ج1؛ ص32/سنن دارمی ج2 ص 314/کنز العمال؛ ج2، ص209-213.

[32] رک: فیض القدير، ج1، ص209

[33] الذریعه؛ باب 43، ص 235.

[34] امالی، ص 29.

[35] غاية المرام، ج 6 ص 43.

[36] ايضاح ص 61.

[37] الفصل في الأهواء و الملل: 1/ 248.

[38] المستدرك على الصحيحين: 1/ 128

[39] الفرق بين الفرق: 7 8.

[40] التبصير في الدين: 9.

[41] المستدرك على الصحيحين: 1/ 128.

[42] . خصال: ج2/ ص584،

[43] بحار: ج 28/ص 362.

[44] البحوث في الملل و النحل/ج1، ص24

[45] آداب معاشرت؛ ج1؛ ص138

[47] انعام108

[48] آداب معاشرت؛ ج1؛ ص138

[49] بقره111

[50] اسراء/15

[51] ترجمه الميزان، ج 13، ص: 79

[52] مجموعه آثار / جلد اول بخش عدل الهی، ص293

[53] آل عمران / 128 و 129.

[54] ترجمه الميزان، ج 4، ص12

[55] الزلزلة / 7 و 8.

[56] الميزان/ج20/ص584

[57] اسراء/15

[58] همان، ص603.

[59] مجموعه آثار/ عدل الهی، ص342.

[60] امام شناسی، ج6؛ ص176